

Az MSZMP MSZP-vé alakulásának útja

IDEOLÓGIAI VÁLTOZÁSOK ÉS IMÁZS 1988 ÉS 1994 KÖZÖTT

„Egyetértek Kádár elvtárrsal: a legsürgősebb feladat, meg kell szilárdítani a hatalmat. Ennek legfontosabb feltétele: megújítani pártunkat. Sokak szerint az egypártrendszer nem vált be, és ezt a mai gondok kapcsán vélik bizonyítottnak. Azt mondják tehát, legyen több párt. Azzal nem számolnak, hogy ez nem pusztá elhatározás kérdése, hanem valóságos társadalmi lehetőségek függvénye. A mai egypártrendszer népi törekvések egyértelmű kifejeződése, történelmileg kialakult eredménye. Olyan szervezet, amelyet az osztályharc sodrában kibontakozó eleven mozgalmak sokasága hozott létre. Meggyőződésem, hogy egy párt kell, helyesebben egy párt kell. Olyan harci szövetség, amelynek indult, amilyen volt, és amilyen lehet, ha megszabadul a rákövesedett eszmei előítéletektől” (Grósz Károly, 1988. május 20.)

A rendszerváltás óta eltelt huszonkét évben nagyon sok rendszerváltásról szóló könyv és elemzés látott napvilágot, de Magyarország történelmének egyik igen fontos fordulópontját szisztematikusan csak kevesen kutatták. A megjelent munkák jelentős része tükrözi a szerző politikai beállítottságát, vélt vagy valós sérelmeken alapulnak, illetve olyan emóciókkal telítettek, amelyek nem teszik lehetővé ezeknek az írásoknak a tudományos minősítését. A mi munkánk célja az, hogy elinduljon a nyolcvanas évek második felétől kezdődően a hazai események tudományos jellegű, empirikus kutatási módszereket alkalmazó feldolgozása annak érdekében, hogy mind a szakmának, mind az érdeklődő közvéleménynek olyan elemző munkákat adjunk a kezébe, amely részrehajlás nélkül kívánja bemutatni a kommunizmus bukását közvetlenül megelőző időszakot, illetve magának a 1990. évi rendszerváltásnak a belső és külső folyamatait.

Jelen tanulmány *egy lényegesen hosszabb kutatási anyag rövidített kivonata* a megjelenő kötetünk kedvéért és az MSZMP 1988. évi országos pártértekezletének, valamint az 1989. évi pártkongresszusának jegyzőkönyveivel foglalkozik. Célunk a két esemény között eltelt időszakban bekövetkezett ideológiai változás vizsgálata a hagyományos könyvtári, illetve levéltári kutatás mellett modern, statisztikai jellegű kutatási módszerek segítségével. Mindemellett személyes beszélgetéseket is folytattunk a pártértekezleteken résztvevő néhány baloldali politikussal, közöttük *Pozsgay Imrével, Szűrös Mátyással és Berecz Jánossal.*

2.) 1988. május 22-e, az MSZMP országos pártértekezlete

Jelen tanulmány kiindulási pontjaként az 1988. májusi pártértekezletet választottuk, amely az új rendpárt tagjai számára a vártnál is lényegesen nagyobb sikereket hozott és ez jelentős hatással volt a később bekövetkező rendszerváltoztatásra. A választási eredmények elemzése jelen tanulmány keretein belül nem lehetséges, feladatunk sokkal inkább az, hogy áttekintsük első körben ennek a pártértekezletnek a retorikáját, ideológiai alapjait, illetve a fent említett témakörökben elhangzott politikai állásfoglalásokat.

Elemző munkánk során szükségesnek tartottuk, hogy a témában megszólaltassunk a pártértekezleten résztvevő néhány neves politikust, akik segíthetnek nekünk abban, hogy olyan háttér-információkhoz is hozzájussunk, amelyek segítenek az ese-

mények életszerű értelmezésében. Fontos kérdés volt először is, hogy a pártértekezlet kezdetekor a felső vezetés vajon pontosan tudta-e, hogy milyen következményekkel zárul majd a XIII. pártkongresszus után kialakult helyzet miatt összehívott országos ülés. Pozsgay Imre¹ erre a kérdésünkre határozott igennel válaszol: persze, hogy tudták, és nem csak a felső vezetés. Az 1988 februárjában Grósz Károly teljesen váratlanul felkereste személyesen akkori politikai ellenlábását, Pozsgay Imrét balatonarácsi nyaralójában egy láda tokaji aszúval, és feltette a kérdést, hogy nem kellene-e esetleg lassan megköszönni Kádár Jánosnak eddigi munkáját... A megjegyzés természetesen magában rejtette Kádár megbuktatásának időszerűségét. Pozsgay saját állítása szerint csak ennyit válaszolt: „*Ugyan mit kellene megköszönnünk?*”

Ezt követően hívták össze 1988. március 23-ára a KB-ülést, ahol kijelölték az országos pártértekezlet időpontját, amely a határozat értelmében választójoggal is bírt, mivel a következő pártkongresszusig még igencsak sok idő volt hátra. Az amúgy általában egynapos KB-ülés ezúttal két napig is elhúzódott az éles viták miatt, és lényegében kimondták: eljött az ideje Kádár félreállításának.

Érdekes szembeállítani Pozsgay álláspontját Szűrös Mátyáséval², aki más szemzőgből figyelte az eseményeket, és szerinte csak egy igen szűk kör tudhatta, valójában mi fog történni május 22-én. Az tudnivaló volt, hogy változások lesznek, hiszen máskülönben nem hívtak volna össze pártértekezletet, de ekkora „borulásra” a többség nem számított. Pozsgay Imre Grósz Károly közvetlen környezetében dolgozott, így nyilván tudhatott a háttérben zajló folyamatokról. De aki más területen mozgott, az nem tudhatta, hogy Grószék puccsra készülnek májusban. Szűrös Mátyás tehát nem tudott Pozsgay és Grósz tervéről és sokan mások sem. Szűrös szerint Havasi Ferenc sírva fakadt, amikor kiderült: Kádárnak tényleg mennie kell!

Berecz Jánost³ is megkérdeztük, hogy a pártértekezletre való felkészülés során tudták-e, hogy cél Kádár leváltása volt. Berecz határozott igennel felelt. Nem csak, hogy ő tudott róla, de maga Kádár János is tisztában volt vele, mi fog történni a pártértekezleten és addigra már a PB előtt is minden „le volt papírozva”. Tehát Berecz szerint szó sincsen puccsról, Kádár mindent tudott, maga Grósz Károly készítette fel az időközben igencsak szükségessé vált lépésre.

A pártértekezlet előtt Mihail Gorbacsov május elején Budapestre küldte a magyarul kiválóan beszélő, eredetileg kárpátaljai KGB főnököt, Vladimir Kryuchkovot, aki Grósz Károllyal két alkalommal, Pozsgay Imrével pedig egy alkalommal találkozott személyesen, és kifejezte Moszkva kívánságát arra vonatkozóan, hogy Kádár Jánost váltsák le és Grósz Károly legyen a párt főtitkára. Kádár tehát pontosan tudta, mi vár rá május 22-én, bár nyilván nem örült neki, és számtalan vita előzte meg a pártértekezletet.

Egy héttel előtte a Politikai Bizottság ülésén mindent rögzítettek írásban is. Kádár azt akarta, hogy a személyi változások ellenére Óvári Miklós, Németh Károly, Lázár János és Havasi Ferenc maradjanak a Politikai Bizottság tagjai, végül azonban még a Központi Bizottságba sem kerültek be. Ebben viszont Berecz szerint már valóban Grósz Károlynak volt benne a keze.

Fontos tudnunk, hogy pártértekezleteket sohasem hívtak össze rendszeres időközönként, csak szükség esetén hívták össze. Legutóbb 1957-ben (!) volt országos pártértekezlet az 1956-os események után kialakult helyzet rendezésére. Ez is jelzi a helyzet komolyságát és a puccszerű vezetőváltás előkészítettségét. A májusi pártértekezleten

elhangozott beszédek bár szinte kivétel nélkül erősen kritikai hangvételűek voltak, csupán reformokról beszéltek és nem rendszerváltoztatásról. Függetlenül attól, hogy ki milyen módon képzelte el a rendszer jövőjét, ekkor *nyíltan* még nem esett szó a rendszer bukásáról, mindössze annak jelentős mértékű reformjáról. Ez a kritikai hangvétel azonban nem csak az új rendpárt és a reformkommunisták képviselőit jellemezte, de maga Kádár is belátta a változtatások szükségességét, sőt egyfajta védekező pozícióban helyezkedett el már a pártértekezletet megnyitó beszédében is:

„Politikai intézményrendszerünk a megváltozott viszonyok között nem áll feladata magaslatán, működésében zavarok jelentkeznek. Romlott a közhangulat, csökken a bizalom a párt és a vezetők iránt.”⁴

„Ugyanakkor tapasztalható az is, hogy néhány alapkérdés tisztázatlansága miatt nem csak a párton kívül, hanem a pártban is nőtt az eszmei bizonytalanság, s ez már nem jó. Ezért a pártértekezlet feladata, hogy a vita középpontjában álló, néhány fontos politikai alapkérdésben állást foglaljon, tiszta helyzetet teremtsen.”⁵

„Politikai intézményeink átfogó reformjának célja a néphatalom, a szocialista rendszer erősítése. Javaslom, hogy a pártértekezlet a legmesszebbmenően támogasson minden reformot, amely ezt a célt szolgálja, s utasítson el minden olyan törekvést, amely a burzsoá demokrácia, az anarchia irányába mutat, vagy a mai magyar szocialista valósággal nem számoló utópisztikus elgondolásokat tartalmaz.”⁶

A változásokat azonban Kádár is és az összes előadó ekkor még az egypártrendszer keretein belül képzelte el:

„...mivel hazánkban az MSZMP-vel szemben álló más pártok létrehozásának semmiféle realitása nincs, a szocialista rendszer fellazítására törekvő erők, a dolgokat végig nem gondoló, jó szándékú embereket is felhasználva, az érdekképviseltek vonalán próbálkoznak.”⁷

1988. május 20-án tartott beszédében Kádár közvetett módon az 1956-os eseményekről is szót ejtett:

„Az MSZMP – hazánk újkori történelmének egy különösen súlyos szakaszában – a szektás-dogmatikus és revizionista nézetekkel folytatott kétfrontos harcban alakította ki új irányvonalát, állította helyre a párt eszmei, politikai és cselekvési egységét, szerezte vissza a tömegek támogatását.”⁸

A tömegek depolitizálásával kapcsolatban is nagymértékben engedett a szorítás, mi több ebben a beszédében egyenesen a társadalmi nyilvánosság kiszélesítéséről beszél:

„A Központi Bizottság szilárdan elkötelezte magát a szocialista demokrácia, az önkormányzat, az állampolgári kezdeményezések felkarolása, a társadalmi nyilvánosság kiszélesítése mellett, és ennek megerősítését javasolja a pártértekezletnek.”⁹

De a valós rendszerváltást Kádár alapjaiban utasítja el még mindig, és valós pluralizmusról hallani sem akar:

„Számolnunk kell azzal is, hogy a demokrácia és a nyilvánosság bővülő lehetőségeivel olyanok is élnek, sőt visszaélnek, akik politikánk fő irányát, sőt fennálló társadalmi rendünket nem fogadják el. (...) A jövőben sem fogjuk azonban megengedni az alkotmányos rendünket, a szocialista törvényességet sértő politikai szervezkedést, ellenséges törekvéseket.”¹⁰

Ugyan éppen Kádár volt az, aki a külföldi hitelek felvételével lényegében mesterségesen igyekezett fenntartani az életszínvonalat és elfedni az ipar nagyarányú működésképtelenségét, 1988-ban már tényként kezeli a veszteséges termelés és a teljes foglalkoztatás eszméjének totális bukását:

„Biztosítani kell egyrészt a veszteséges termelés visszafejlesztését, másrészt a beruházási eszközök és az élők munkája átcsoportosítását a hatékonyan dolgozó vállalatokhoz. Érvényben van a munkához való jog, s ez azt jelenti, hogy gondoskodni kell az átképzendő, illetve átmenetileg munka nélkül lévő emberek gondjainak intézményes megoldásáról.”¹¹

A nyilvánosság számára ezek akár övön aluli ütésnek minősülő gondolatok, mert ugyan a kritika ekkor már közszájon forog, magától Kádártól hallani, hogy a termelés veszteséges és bizony egyre többen vannak „átmenetileg” munka nélkül, lesújtó volt. A magyar közvélemény számára leleplező mondatok ezek: kimondatott az, amit eddig nem volt szabad, illetve próbáltak nem tudomást venni róla. Az 1988. májusi pártértekezlet a kisemberek számára is kijózanító eredményeket hozott: vége a gulyáskommunizmusnak.

A strukturális reformok szükségessége mellett Kádár János a magántulajdon létjogosultságáról is említést tesz a pártértekezlet megnyitóján tartott beszédében, és annak integrálását is nagymértékben szükségesnek tartja.

„A készülő gazdasági társasági törvény megőrzi az állami és a szövetkezeti tulajdon meghatározó szerepét, de számol azzal a ténnyel, hogy a szocialista társadalom építésének hosszú történelmi szakaszában korlátozott mértékben még fennmarad a magántulajdon is, és ezt célszerű törvényben megszabott keretek között integrálni gazdasági életünkbe.”¹²

Még mindig a szocialista társadalom építéséről beszél, illetve arról, hogy még van magántulajdon ugyan, de „sejtetni engedi”, hogy a fejlődés végeredményeképpen az el fog tűnni. Kádár tehát ekkor még nem hajlandó belátni a szükségszerű bukást, és ha korlátozott mértékben is, próbálja továbbra is fenntartani az eddigi ideológia érvényességének látszatát. Bár nyilvánvaló, hogy ez számára is már csak a látszat, és tisztában kellett lennie azzal, hogy ennek ekkorra semmilyen létjogosultsága nincsen.

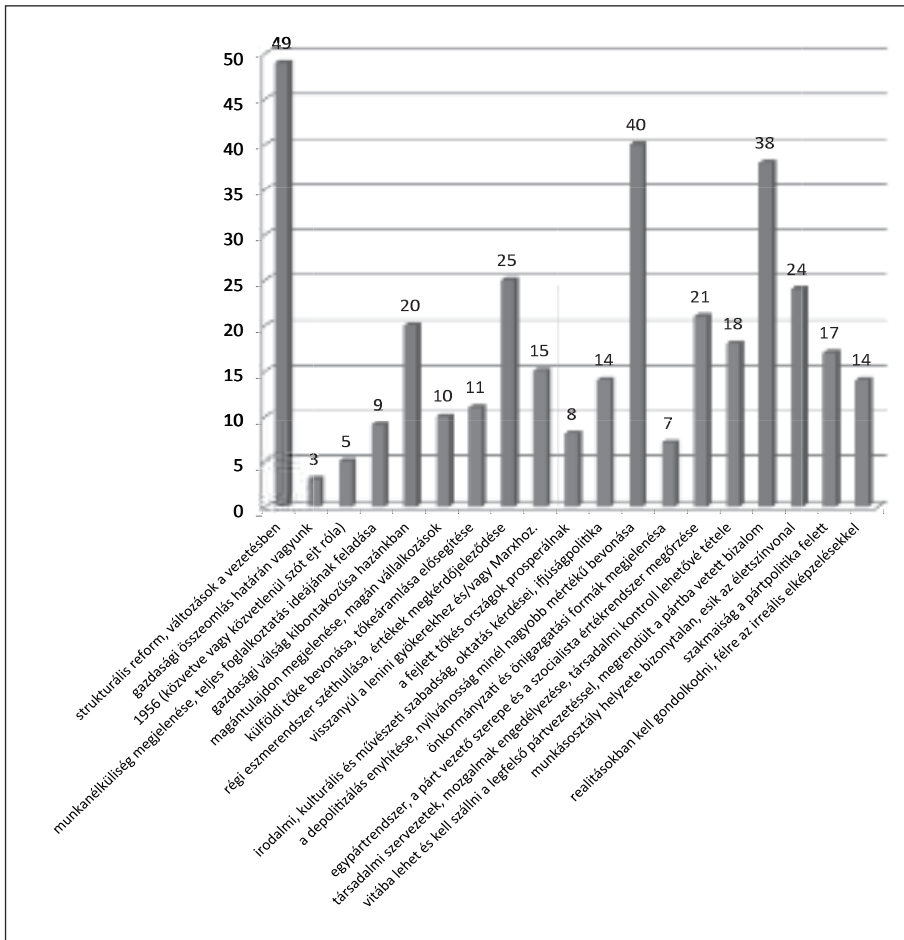
Szintén eltér a korábbi szocialista gazdaságpolitika alapvető irányvonalától a külföldi tőke bevonásának lehetővé tétele, az ekkor éppen készülöben lévő gazdasági társasági törvényen keresztül.

„Gazdaságunk modernizálása, a szerkezetátalakítás szükségessé teszi azt is, hogy ugyancsak törvényes keretek között megfelelő szabályozással igénybe vegyünk külföldi működő tőkét mind a szocialista, mind a kapitalista országokból. A törvény a társasági formák szabályozásával meg fogja könnyíteni a tőkeáramlást a hatékonyan gazdálkodó területekre, s ezáltal segíti kibontakozási programunk végrehajtását.”¹³

Rendkívül érdekes Kádár szájából hallani az osztlék és a profit kifejezéseket, szinte anakronisztikusan hangzik mindez egy kommunista vezető szájából.

Továbbhaladva a pártértekezlet felszólalói között, érdemes kiemelni Grósz Károly hozzászólását, aki beszédében az eltelt másfél év politikai vitáinak következményeként tekintett a májusi pártértekezlet eseményeire, Pozsgay Imre¹⁴ azonban úgy látja, hogy a gyökerek sokkal régebbre nyúltak vissza. Véleménye szerint az 1985-ös pártkongresszus volt az első olyan nyilvános esemény, ahol az elhangzott beszédek hangvétele a megszokottnál lényegesen kritikusabb volt. Ettől kezdődően mentek a politikai nyilatkozatok és a KB-üléseken tett kijelentések „egyre meszezebb.” Az 1988-ban összehívott országos pártértekezlet ennek a folyamatnak a csúcspontját jelentette.

1.) ábra – az 1988. május 20–22-én tartott országos pártértekezleten elhangzott beszédekben előforduló politikai témák előfordulásának aránya.

Mint említettük, a hagyományos kutatási és elemzési módszereink mellett szeretnénk a modern adatfeldolgozási eszközöket felhasználva bizonyos kvantitatív vizsgálatot is végezni. Végigolvasva a pártértekezleti jegyzőkönyveket, excell-táblázatban összegyűjtöttük a legfontosabb politikai témákat, és előfordulásuk gyakoriságát oszlopdiagramban ábrázoltuk. A diagramok nem tartalmazzák, kik szólaltak fel az egyes értekezleteken, de a személyi kérdés jelenleg nem is feladatunk. Erre csak olyan esetekben térünk ki, ha valami érdekes összefüggésre bukkanunk, azonban szisztematikusan ebben a tanulmányban nem tárgyaljuk.

Amint az a diagramban jelölt oszlopokból is kiderül, – Aczél György kivételével – minden felszólaló – még Kádár János is – szót emelt a strukturális változások mellett mind a gazdaságban, mind pedig az államapparátusban, illetve ezzel összefüggésben a vezetésben történő személyi és illetékességi körökben történő módosítások szükségességét is elismerik. Ennek mibenlétéről azonban egyelőre nem esik szó, hiszen akkor annak a mértékéről is tárgyalni kellett volna, ami ekkor azonban még nem volt időszerű.

Az események irányításának lehetősége azonban itt már láthatóan kicsúszott a pártvezetés kezéből, és bár előre megírt – és nyilván cenzúrázott – beszédek hangzottak el ekkor még, már nem állítható, hogy az értekezlet egy pontosan megszerkesztett forgatókönyv szerint zajlana. Nem érzékelhető az sem, hogy az eddig a nyilvánosság felé közvetített imázst igyekeznének fenntartani és egy tudatosan formált képe lenne a pártértekezletnek. Bár összehívása tudatos volt és meghatározott céllal történt, a polgárookra gyakorolt hatásával nem voltak tisztában, és nem világos a kép, mi következik ezután.

A második leggyakrabban megemlített probléma 1988 májusában a nyilvánosság minél nagyobb mértékű bevonása a közélet és a politika kérdéseibe. Egy erősen depolitizált szocialista társadalomban, ahol évtizedek óta a civil vélemény kiiktatása alapvető cél és szükségesség volt, ez megint csak igen éles fordulat a közbeszédben. A cél tehát mobilizálni egy a magánéletbe visszavonult és soha aktív politikai és közéleti tevékenységet nem folytató „egységes munkásosztályt” olyan kérdések megvitatására, amely egészen a közelmúltig nem csak tabu volt, de adott esetben még börtönbüntetéssel is sújtották. Mindenesetre ez egy újabb lépést jelent a pluralizált társadalom irányába. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a depolitizálás elutasítása és a közbeszéd ösztönzése ekkor már nem új gondolat, mi több evidenciaként kezeli minden felszólaló. Elégtelen megvalósulása miatt azonban az elhangzott beszédek jelentős részének egyenesen sarokpontja ez a kérdés.

Az ötven felszólalóból egészen pontosan tizennyolcan említették meg a különböző társadalmi szervezetek és mozgalmak engedélyezésének kérdését, valamint az erősebb társadalmi kontroll lehetőségének biztosítását a polgárok számára. Ezen a ponton a pártok alapításának lehetősége is említésre kerül, hiszen a Fidesz, az SZDSZ és az MDF ekkor már létezik, de a jogi formájuk még nem politikai párt!

Ezen kívül heten tartották fontosnak megemlíteni, az önkormányzatiság elvének szélesebb körű érvényesítését és a választékosabb öngazgatási formák lehetővé tételét országszerte. Ez nyilván felvetette különböző emberi és polgári jogok reformját hazánkban, ilyen mint gyülekezési és egyesülési jog, amitől a rendszer évtizedekre megfosztotta a magyar népet.

Diagramunkban a harmadik legnagyobb oszlop a pártvezetésbe vetett hit és bizalom erőteljes megrendülését jelzi és felveti a párttal szembeni kritika gyakorlásának lehetőségét. A korábbi évtizedekre jellemző megkérdőjelezhetetlen és abszolút párthatalom egyszer és mindenkorra a múlté. Több ízben említésre kerül, hogy igenis vitába lehet és kell szállni a legfelső pártvezetéssel, de annak elszámoltatásáról és felelősségre vonásáról egyelőre nincsen szó. A presztízsveszteség helyrehozhatatlan, ez nyilvánvaló, csak az átfogó és drasztikus reformok javíthatnak a párt jelen helyzetén. De hogy milyen reformokról beszélnek és pontosan milyen perspektívákat kívánnak követni, az teljesen tisztázatlan.

A rendszert alapvetően az utolsó évekig nem illethette kritika, és ezzel – különösen a központi hatalom – gátlástalanul vissza is élt. A pártértekezletet megelőző két-három év politikai vitái, az életszínvonal folyamatos romlása és az ideológia lassú, de biztos halála azonban kijózanítóan hatott, amely komoly retorikai változást eredményezett 1988 májusára. Egyre kevésbé volt képes megőrizni a központi hatalom „feddhetetlenségét” és támadhatatlanságát.

Mindez nyilvánvalóan összefügg a negyedik legjelentősebb politikai témával, azaz a korábbi eszmerendszer széthullásával és a régi értékek megkérdőjeleződésével. Né-

zetünk szerint ennek a két faktornak a megjelenése az egyik legsúlyosabb probléma az ekkor negyven éves múltra visszatekintő politikai rendszer szempontjából. Ekkor a pártvezetés számára már nyilvánvalónak kellett lennie – bármi is hangzott el a pártértekezleten –, hogy közel a vég. Amit eddig a polgárok a viszonylag békés és kiegyensúlyozott hétköznapokért cserében hajlandók voltak lenyelni, mára üres frázispufogatássá vált és a régi lenini és marxi elveket mára már senki nem veszi komolyan és nem tekinti a formálódó társadalmi és politikai rendszer alapjának.

Mindezt alátámasztja a munkásosztály egyre ingatagabb helyzete, az életszínvonal esése és a gazdasági válság kibontakozásának képe. Az ötödik és hetedik legnagyobb oszlop az általunk készített diagramban ezeket a problémákat világítja meg.

Álljunk meg azonban a hatodik legnagyobb oszlopnál, amelynek témája és adatai ellentmondani látszanak a kibontakozó politikai válságnak. Természetesen fontos kérdés, hogy valóban így vélekedtek-e, vagy csak megfelelési kényszerből tették, de az ötven felszólalóból huszonegyen – tehát a beszédet tartók közel fele – emeltek szót az egypártrendszer, a párt vezető szerepe és a szocialista ideológia megőrzése mellett. Nyilván bízhatunk abban, hogy sokan ekkor még hittek a rendszer reformokkal történő megmenthetőségében, részben mert az egész életüket, világnézetüket, családi életüket és karrierjüket erre építették fel; részben mert ekkor nem láttak még más alternatívát, illetve részben, mert egy élet munkája látszott dugába dőlni a kibontakozó válság nyomán. Elfogadhatjuk tényként azt is, hogy lehettek olyanok a regionális pártszervezetekben is, akik hittek ebben a rendszerben és komolyan vették még a nyolcvanas években is azt az ideológiát, amelyre a kádárizmus épült. Az azonban megkérdőjelezhető, hogy a pártértekezleten résztvevő káderek közel fele ilyen szilárdan hitt volna valóban az összedőlőni készülő rendszerben, tehát igen valószínű, hogy ekkor még nem mindenki mert kiállni a valós politikai álláspontja mellett, viszont részt akart venni a pártértekezleten és elmondta azt, amit tőle a párt nyilvánvalóan elvárt.

Az első hét leggyakrabban előforduló téma tehát néven nevezi a rendszer válságát, a krízis okait és a felszólalók egy emberként követelik a rendszer reformját.

Fontos azonban továbbra is hangsúlyozni, hogy a beszédek egyikében sem kérdőjeleződik meg egyértelműen maga a szocializmus, mint helyes értékrend, illetve az egypártrendszer, mint ideális politikai szisztéma. Legalábbis a felszínen, a nyilvánosság felé senki nem beszél rendszerváltásról, politikai pluralizmusról vagy többpártrendszerről és ez nagyon fontos! A reformokat minden felszólaló a szocializmus és az egypártrendszer keretein belül képzelel el, s nem kívánják megfosztani az MSZMP-t sem a központi hatalomtól. A hibát a szocializmus megvalósításának módjában és nem magában a szocializmusban, mint történelmi ideológiában, illetve az intézményrendszer működésében és nem magában az egypártrendszer tényében látják. A pártértekezlet tehát nem kíván és követel rendszerváltoztatást, csupán a strukturális reformok idejét látják elérkezettnek.

Legalábbis látszólag. Kérdés persze, hogy valójában milyen személyes érzelmek rejlenek a beszédek mögött, mennyiben valószínűsíthető, hogy a beszédet tartók nem mertek ennél szélsőségesebb véleményt nyilvánítani, mert a politikai rendszer válsága ekkor még nem mélyült el annyira, hogy ennél extrémebb kijelentéseket is felvállaltak volna a pártértekezlet és az ország nyilvánossága előtt.

Hozzá kell tennünk, hogy a felszólalók jelentős része nem „profí” politikus, nem gyakorlott szónok, hanem különböző állami (mammut)vállalatok szakemberei, kisebb-nagyobb (párt)kollektívák képviselői, akik lehetőséget kaptak arra, hogy a széles nyilvánosság előtt felszólaljanak. Beszédeikben többnyire saját szakterületük

határain belül maradnak és az általuk képviselt társadalmi csoportok problémáit ecsetelik. Egy részük nem akar, más részük valószínűleg nem mer messzebbre merészkedni annál, mint amit a papíron leírtak tartalmaznak. Megfigyelhető az is, hogy sokszor közvetetten hangzanak el reformokra és változtatásra utaló gondolatok, mintha időnként még félnének nevén nevezni az általuk fontosnak ítélt problémákat. Érdekes, hogy ez a fajta óvatosság a vidékről érkező előadókat sokkal inkább jellemzi, mint a fővárosi vagy annak közelében élő hozzászólókat.

A gazdasági válság kibontakozásának ténye sem titok senki előtt, azonban hogy az összeomlás szélén állna a magyar gazdaság, azt kevesen merik kimondani. Összesen három felszólaló mert így fogalmazni: ha nem lesz érdemi változás, bekövetkezik az államcsőd. A veszteséges nagyvállalatok mellett kimondatott a teljes foglalkoztatottság ideájának elvetése, és a munkanélküliség egyre nagyobb mértékű megjelenése. A felszólalók egyötöde tett említést erről a problémáról és a struktúraváltás egyik alapvető okaként említették: romlik a pénz vásárlóértéke és egyre többen maradnak tartósan állás nélkül.

A beszédek pontosan egyötödében esett szó ezen kívül a tulajdoni reformról, a magántulajdon megjelenéséről, valamint a külföldi tőke bevonásának szükségességéről. Ez rendkívül fontos, mert a gazdasági struktúraváltás tekintetében ezek jelentik a végleges szakítást a korábbi tulajdonviszonyokkal, valamint újabb lépést jelentenek a fejlett ipari országok felé nyitás tekintetében. És nem azért fontos ez, mert eddig ebben a tekintetben nem történtek lépések korábban is, hanem azért, mert az MSZMP országos pártértekezletén elhangzanak a nyugati tőke, a magántulajdon és a profit kifejezések!

Mindezekkel párhuzamosan előtérbe lép a pártpolitikával szemben a szakmaiság kérdése. A beszédek tükrözik a korszakban a szaktudás felértékelődését, szemben a pártfunkcionáriusok karrierépítésével. Ennek jelentőségéről az elhangzott beszédek több mint egyharmadában olvashatunk. A pártpolitikai légvárak lebontása és az irreális elképzelések félresöpörése szintén hasonló gyakorisággal kerül megemlítésre, meglehetősen éles, kritikai hangnemben. A pártközpontnak való megfelelés érdekében a gazdasági adatok meghamisítása egy időre lekerült a porondról...

És ha már a realitásokhoz értünk, nagyon fontos és érdekes megvizsgálunk, hogy a reformgondolatok mennyiben járnak ekkor együtt történelmi számvetéssel vagy átértékeléssel. Az 1988. májusi pártértekezleten ennek nem látjuk még jelét. Ellenforradalomként, a rendszert támadó eseményként említik az 1956-os forradalmat. Megítélése tehát nem változott még meg, legalábbis a felszínen, bár nem tekinthető már tabu témának sem, hiszen amint az ábra is mutatja, Kádárral együtt öten említik meg közvetve vagy közvetlenül az 56-os eseményeket.

Az 1988. május 20–22-i országos pártértekezlet záróakkordjaként a jelölő bizottság javaslatot tett a párt szervezeti szabályzatának módosítására, amely magában foglalta a pártelnöki pozíció létrehozását. Egyidejűleg ugyanebben a dokumentumban felkérték Kádár Jánost az új vezetői poszt betöltésére. A feladatkörök meghatározása azonban már önmagában elárulta, hogy ez csupán egy látszatpozíció volt, és hogy Kádárt lényegében minden valós politikai hatáskörtől megfosztották, bár tanácsadási és véleménynyilvánítási joga természetesen továbbra is megmaradt.

Jelen körülmények között éppen ezért nagyon érdekes, hogy az ötven hozzászólóból összesen tizenötven vettek fel ideológiai fonalat és nyúltak vissza elsősorban Lenin, másodsorban Marx gondolataira. Kérdésünkre, hogy vajon ez valós ideológiai meggyőződést takart-e, vagy inkább egyfajta „kirakatként” szolgált a nagy kommunista

gondolkodók által képviselt eszmék hangsúlyozása egy éppen széthullani készülő rendszerben, Pozsgay Imrétől azt a választ kaptuk, hogy ennek teljesen másfajta üzenete van. Leninre hivatkozni 1988-ban a sztálinizmussal való nyílt szembe fordulást és a gorbacsovi reformok helyeslését jelentette. Gorbacsov nyilatkozataiban előszeretettel hivatkozott Leninre, tehát egyfajta divatot teremtett és egyenlő volt a strukturális reformok elfogadásával. Tehát ez nem Leninről és az „ósi” kommunista tanokról szólt, hanem a korábbi rendszerrel való nyílt szembe fordulás üzenetét hordozta.

Mint említettük, hogy a beszédekben több ízben is elhangzik a munkanélküliség kérdése, amely ugye a teljes foglalkoztatás ideájáról való lemondást jelenti. Pozsgay szerint ez sem volt már újkeletű gondolat, hiszen már 1979-ben közzelháborodást váltott ki, amikor a győri RÁBA üzemben elbocsájtottak csaknem száz dolgozót és nem tudtak nekik a régióban rövid távon másik állást kínálni. Az 1979-es év azonban más szempontból is fontos volt, hiszen ebben az évben hozták nyilvánosságra, hogy számos alapvető fogyasztási cikk ára jelentősen emelkedni fog, mert az állam már nem képes tovább fenntartani ezeket a termékekre az állami dotációt.

1988-ban már teljesen nyilvánvaló volt, hogy nem lehet további átcsoportosításokkal elfedni sem a valós munkanélküliséget, sem pedig az államháztartás tetemes hiányát. Csak a problémák nyilvánosság előtti néven nevezése volt szokatlan a pártértekezletet figyelemmel kísérő polgárok számára.

Az excell-táblázat készítése folyamán sokszor el kellett gondolkodnunk azon, hogy behúzzhatjuk-e egyáltalán az adott oszlopba az ikszet, hiszen ugyan nem mondta ki konkrétan a bennünket érdeklő problémát, de szavai mögött ott húzódnak azok a gondolatok, amelyeket mi a beszédből kiemelni kívánánk. Ezért a diagramunk akár szubjektívnek is tekinthető, mert az indirekt jelenlévő gondolatokat nem tüntethettük fel az ábrán, hiszen valójában nem hangoztak el. Igyekeztünk tehát empirikus megközelítéssel végezni a feladatunkat és valós mennyiségi adatokat kívántunk rögzíteni az általunk készített diagramokban.

Végezetül térjünk ki még egy szempontra, amely sokszor és sok formában hangozott el, vagy utaltak rá a felszólalók: a fiatal generációk. 1988-ban a fiatalok zöme elfordult az MSZMP-től és a szocialista rendszertől. A KISZ sem jelentett már vonzerőt, legalábbis nem politikai értelemben. Mi több, a szocializmus számukra egy bukott rendszer, amelyben nem találnak perspektívát. Elfordulnak, és alternatív társadalmi mozgalmak felé veszik az útjukat.

Még nincsen szó demokratikus választásokról és a rendszer végleges bukásáról, de már most aggodalommal tölti el a pártapparátust és a vidéki pártszervezeteket, hogy hogyan lesz jövője az általuk képviselt értékrendnek és világképnek, ha elveszítik a fiatalokat, és közöttük a jövő értelmiségét. Vizsgálatunk következő tárgya az 1989. évi pártkongresszus. Nézzük mi változott egy év alatt!

3.) 1989. október 6–9. – az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott beszédek elemzése

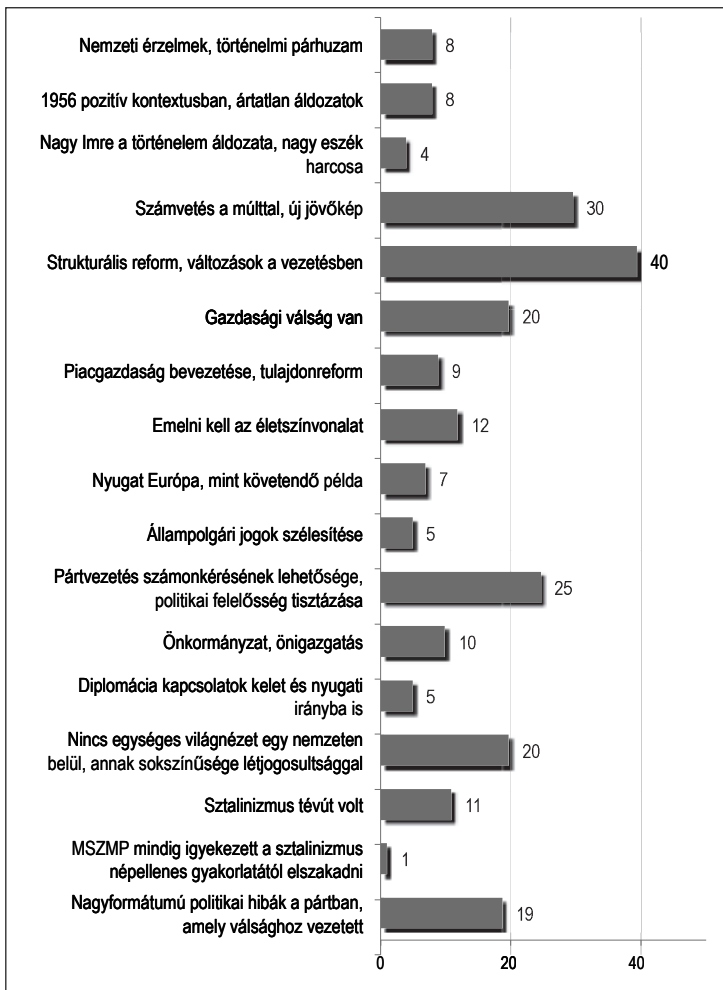
1988 májusában a pártértekezlet hangulata és stílusa felkorbácsolta a kedélyeket és mindenki azt gondolta, hogy Kádár leváltása nyomán hirtelen felgyorsulnak majd az események a strukturális reformokat illetően. A 89-es kongresszus felszólalói azonban csalódottságuknak adtak hangot, hogy a várttal ellentétben a pártértekezlet csak szép szavakat hozott és persze Kádár megbuktatását, ezen felül érdemi lépések és ennek következtében változások viszont nem történtek.

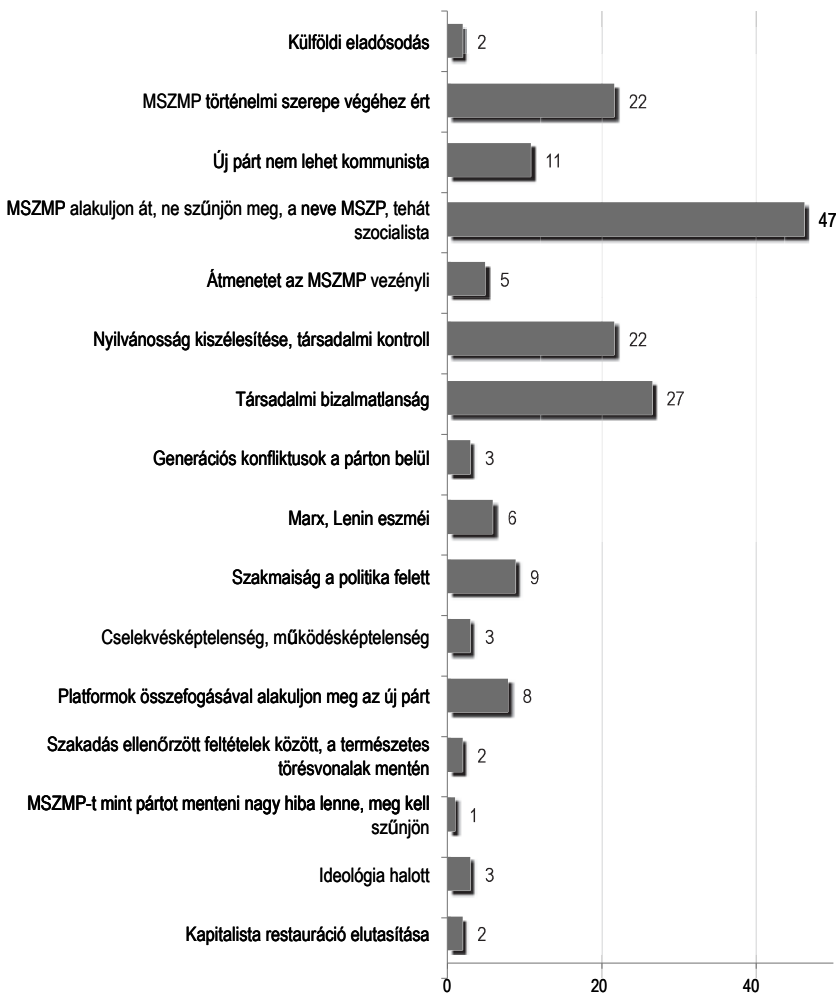
Időközben az ellenzéki társadalmi szervezetek politikai pártokká alakultak, a demokratikus választások kiírása és a többpártrendszer beköszönte realitássá váltak, tehát a kongresszus feladata az 1990-ben esedékes első demokratikus választásokra történő felkészülés, azaz meghatározni azt, hogy mi legyen a sorsa az MSZMP-nek: megszűnjön teljesen, új párttá alakuljon és legyen egy jogutód párt, vagy a közben a párton belül kialakult platformok összefogásával egy teljesen új szervezet alakuljon.

Azzal mindenki tisztában volt, hogy a nyugati mintára kialakítandó plurális demokrácia nem nélkülözheti egy erős baloldal kialakítását, de demokratikus hagyományok híján senki nem tudta, hogy ennek milyen formában kellene történnie.

A helyenként igencsak szenvedélyessé váló vita témaszerkezetét az előzőhöz hasonló módszerekkel vizsgáltuk és az alábbiak szerint ismét oszlopdiagramokban ábrázoltuk a leggyakrabban előforduló politikai témákat és állásfoglalásokat.

2. ábra – 1989. október 6–9. az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott politikai beszédekben előforduló politikai témák előfordulásának aránya

Ha összehasonlítjuk a két ábrát, rögtön feltűnik, hogy a kongresszus kapcsán sokkal több szempontot sikerült összegyűjtenünk. Ez az jelenti, hogy az elhangzott beszédek témaspektruma sokkal színesebb volt, tehát sokrétűbb vizsgálatot folytathatunk. Az is rögtön feltűnik, hogy a diagram jelentős témái többségükben most is aktuálisak voltak, csak némileg árnyaltabban és az időközben eltelt ez év fejleményeinek köszönhetően más köntösben jelentkeznek.

Az MSZMP további sorsára vonatkozó alternatívákat az imént már említettük. Az ötven felszólaló közül negyvenheten érveltek az MSZMP megszűnése ellen. Álláspontjuk szerint a párt betöltötte történelmi szerepét, de nem lenne helyes az eltelt évtizedekben felhalmozott értékeket veszni hagyni és a párt hétszázézeres tagsága alól sem lehet kihúzni a talajt. Tehát az MSZMP-t nem megszüntetni, hanem átalakítani kell, és létre kell hozni egy utódpartot Magyar Szocialista Párt néven. 1989 októberében lényegében közmegegyezéssel megszületik tehát az

MSZP. Egyetlen felszólaló érvelt amellett, hogy az MSZMP-t megmenteni s jogutód párt formájában továbbvinni óriási hiba lenne. Két felszólaló érvelt ezen kívül amellett, hogy a pártot nem egy az egyben kell átmenteni egy utódpártba, hanem a párton belül kialakult természetes törésvonalak mentén kell több pártot létrehozni belőle.

A többség azonban tehát végül az MSZP, mint jogutód párt létrehozását támogatta, bár megalakulását illetően volt néhány alternatív állásfoglalás. Nem a régi párt átalakításával tartották volt helyesnek az új párt létrehozását, hanem az időközben megalakított politikai platformok összefogása alapján képzelték el a magyar baloldal újjáalakulását. Szám szerint nyolcan vélték úgy, hogy ebben a formában sokkal színesebb és nagyobb tömegeket felölelő modern szocialista pártot lehetne létrehozni. Ez az indítvány azonban nem talált végül visszhangra, a többség az egységes MSZMP megreformálását és MSZP néven történő „átmentését” tartotta a legéletképesebb alternatívának.

Tizenegy hozzászóló hangsúlyozta azt is, hogy akármilyen módon folytatódik tovább az MSZMP története, kommunista pártként semmiképpen nem alakulhat újjá, illetve nem válhat ki belőle hivatalosan egy magát kommunistaként aposztrofáló politikai szervezet. Ugyanennyien hangsúlyozták, hogy a sztálinizmus tévút volt, arról letérve más típusú politikai ideológia követése az elvárt, és a demokratikus szocializmus fogalmát kell jellegzetesen magyar tartalommal megtölteni és megteremteni a magyar szocializmus és/vagy szociáldemokrácia alapjait.

Az MSZMP jövőjének kérdése tehát átvette az 1988-ban irányadó témától, azaz a strukturális reformoktól a vezető helyet, de rögtön ezt követően ugyancsak a struktúráváltás és a vezetésben végrehajtandó változások viszik a prímet a pártkongresszuson. Összesen negyvenen emeltek szót a szükséges reformok mellett, bár az országos pártértekezlettel ellentétben itt nem elsősorban a gazdasági struktúráváltásra helyezték a hangsúlyt, mint inkább a pártapparátuson belül bevezetendő változtatásokat szorgalmazták.

Tovább vizsgálva a diagramot megfigyelhető, hogy az 1988-ban megfogalmazott társadalmi bizalmatlanság 1989-ben a felszólalók között ugyancsak a harmadik legfontosabb téma volt, de ekkor már némileg szofisztikáltabb a kép. Ötven felszólalóból huszonheten – tehát a beszédek több mint felében – fejezték ki aggodalmukat a párttal és a pártvezetéssel szemben kialakult általános ellenszenv miatt, de a diagramunk negyedik és ötödik oszlopa már továbbmegy a májusi pártértekezleten megfogalmazottakon, és felhívja a figyelmet a múlttal való szembenézés, a számvetés szükségességére, és ez alapján egy teljesen új jövő kép kialakítására, amely nélkül a fennálló társadalmi bizalmatlanság nem fog megszűnni. Felmerül ekkor már a pártvezetés számonkérésének és – akár büntetőjogi – felelősségre vonásának lehetősége, illetve igénye, valamint a fennálló gazdasági, politikai és társadalmi helyzetért való politikai felelősség tisztázásának szükségessége.

A felszólalók egyértelműen elutasítják a „globális felelősséget”, hogy az MSZMP a teljes tagsága és a nép egy személyben lenne felelős az eltelt évek kudarcaiért. Felszólítják a pártvezetést, hogy nevezék néven a konkrét személyeket, akik hibás politikai döntéseik nyomán a jelen helyzetért felelnek és mentsék fel a magyar társadalmat a válság felelősségének súlya alól, hiszen a magyar emberek

ezért a rendszerért egy életen át dolgoztak, s kizárva a politikából és a közéletből passzív szemlélőként voltak kénytelenek végignézni, ahogy lassan összeomlik az ország gazdasága és politikai rendszere. Ezekre a kérdésekre a felszólalók csaknem kétharmada, illetve fele tért ki beszédében, követelve a konkrét intézkedéscsomag kidolgozását.

Ezt követi a nyilvánosság és a társadalmi kontroll kiszélesítésének szükségessége. Ez a téma – mivel egy rohamosan pluralizálódó társadalom fejlődésének vagyunk a szemtanúi – 1989-re már teljesen egyértelmű, és a május pártértekezlettel ellentétben, ahol a második leggyakrabban elhangzó téma volt, 1989-re a „hatodik helyre csúszott”, de nem azért, mert kevésbé fontos, hanem mert már evidenciaként kezelendő és az első demokratikus választások előtt alig több mint fél évvel már nem is képezheti vita tárgyát.

A nyilvánosság és társadalmi kontroll kérdése 1989-ben egy másik aspektusban is megjelenik, mégpedig a világnézeti pluralizálódás nyomán. A kongresszus első két napján felszólaló ötven küldött közül húszan tartották fontosnak elmondani, hogy a nemzet egyetlen egységes világnézetbe szorítása irreális elképzelés, nem kezelhető egy nemzet nyilvánossága egyetlen értékrend részeként. A Magyarországon bekövetkező társadalmi és politikai változások nyomán teret kell engedni annak, hogy egy modern európai államban számos világnézet megfér egymás mellett, különböző politikai erőkbe tömörülve, és ennek az ideológiai sokszínűségnek létjogosultsága kell legyen a huszadik század végén. Ezt nem csak a többpártrendszer megalakítása szempontjából tartották fontosnak, hanem az MSZMP jövőjének tekintetében is, hiszen az előtte eltelt két-három évben számos platform alakult a párton belül, amelyek bizonyos esetekben egymásnak ellentmondó értékeket vallottak maguknak. Azok a felszólalók, akik az új pártot a platformok szövetségeként képzelték el, nem csak a párton kívül, de a párton belül is jogot követeltek a különböző értékrendeknek, hiszen a baloldaliság sem jelenthet egyetlen, a párt által központilag meghatározott értékcsoportot, amint azt az eltelt évtizedekben a központi pártapparátus megkövetelte.

Diagramunk elemzésében a legkisebb oszlopokhoz érkeztünk. Először tekintsük át a gazdasági problémákat és az ezzel kapcsolatos célkitűzéseket, melyek jelentek meg ezek közül az elhangzott beszédekben. Mivel a kongresszus célja kimondottan az MSZMP jövőjének a megvitatása volt, és nem gazdasági jellegű témák kerültek előtérbe, ezek a problémák és kérdések most kisebb súlyt képviseltek az elhangzott beszédekben.

Nem is vesszük most éppen ezért számba, hogy milyen gyakorisággal kerültek ezek említésre, inkább a tartalmi részére koncentrálnunk, hogy mi volt gazdasági tekintetben fontos 1989 októberében.

Lényeges, hogy mindenki beismeri, az ország súlyos gazdasági helyzetben van, és igen jelentős mértékű a külföldi eladósodás. Kimondatik a cél, hogy a Nyugat felé orientálódjon az ország, élénkítse a diplomáciai kapcsolatokat, amelyek segítik a Nyugat felé fordulást és mintát, segítséget nyújtanak Magyarországnak a megkezdett úton. A tervgazdálkodásról a szabad piacgazdaságra való áttérés és az ezzel kapcsolatos tulajdonreformok nem tűnnek halasztást. Esik az életszínvonal, romlik a pénz értéke. A magántulajdon megjelenése és a magánvállalkozások lehetővé tétele

viszont a polgárok kezébe adják az önfoglalkoztatás lehetőségét, ami óriási terhet vesz le az állam válláról.

A gondoskodó „állambácsi” képe a múlté. Finanszírozhatatlan tovább a fennálló gazdasági rendszer. Az életszínvonal emelése és a munkanélküliség elleni küzdelem már nem várható egyedül a központi apparátustól, csak a magánszféra megteremtése teszi lehetővé a fennálló helyzet korrekcióját. Ehhez pedig pénz kell. Nyugati tőke. Vonzóvá kell tenni az országot a külföldi befektetők számára.

Ez határozottan nem egy baloldali párt gazdasági programja, mint az jól látható, de ott és akkor nem is nagyon kínálkozott más alternatíva.

A Nyugat felé fordulástól azonban sokan féltek és ennek hangot is adtak. Különösen az ország eladósításától és újabb kölcsönök felvételétől ódzkodtak. Két hozzászóló politikus határozottan ellenezte a „*kapitalista restaurációt*” és óvtak az újabb hitelek felvételétől, de alternatív javaslattal egyikük sem állt elő.

Az ország kényszerpályán volt. Egy lehetőségünk volt: elindulni Nyugat felé. Mert keletre volt az, amit már nem akartunk. Vagy hát soha nem is akartuk. Északon és délen meg hasonló problémákkal küzdő országok próbálták a saját alternatíváikat keresni. Az összefogás lehetősége még csiráiban sem volt meg, ahhoz túl sok volt az évtizedekig szőnyeg alá söpört látens konfliktus a szomszédos országokkal, és egyébként is mindenki el volt foglalva a saját országa megmentésével – saját hatalma átmentésével.

Nem is lehetett ekkor jobboldali vagy baloldali gazdaságpolitikáról beszélni. Éles volt a fordulat a korábbi évtizedekhez képest; a gazdaságban elindult a szöges elmentéte annak, amit eddig szabad volt és helyesnek hittek – vagy hitettek. Ezt elég nehezen lehetett volna bármiféle ideológiával alátámasztani. Az államcsőd küszöbén, totális gazdasági és társadalmi káoszban jobbra ad hoc jellegű döntéseknek tűnt mindaz, amit gazdasági intézkedésnek neveztek. A lyukak foltoztatásával túlélésre játszani volt a cél.

Fejre állt tehát az egész világ, és a XIV. kongresszuson elhangzott beszédek ezt híven tükrözték is. Mindenki strukturális változásokat és reformokat követelt. Na de hogy hogyan legyen mindez és mik az alapvető irányvonalak, az még az erősen elnagyolt pártprogram-tervezetből sem derült ki. Ezt sokan szóvá is tették, hogy szép, szép, tele van okos gondolatokkal, de az nincsen benne, mit is fogunk csinálni. Nem is tudta senki.

Térjünk azonban át tanulmányunk jelen fejezetét záró témánkra, mégpedig az 1956-os forradalom és a Nagy Imre személyét illető kérdésekre!

Az 1988. májusi pártértekezlet jegyzőkönyveit áttanulmányozva megállapítottuk, hogy még nem történt érdemi elmozdulás 56 megítélésében. Az 1989 februárjában elhangzott Pozsgay-féle rádióinterjú is fémjelzi, hogy a történelmi múlt átértékelése is lassan megkezdődött, s a pártkongresszus idejére már nyílt változásoknak lehetünk szemtanúi.

Az ötven felszólaló közül összesen nyolcan említették közvetve vagy közvetlenül az 1956-os eseményeket, de a májusi pártértekezlettel ellentétben kivétel nélkül mindenki pozitív kontextusban, mint történelmünk tragikusan véres eseményeként emlékezett meg róla. Elhangzott az „*ártatlan áldozatok*” és „*történelmi igazságtalanság*” kifejezések is, ami példátlan az MSZMP történetében.

A felszólalók az eddigiekhez képest szokatlan mértékig és mélységig vontak történelmi párhuzamokat, fejeztek ki heves nemzeti érzelmeket, amely az eddigi párt-eseményekre egyáltalán nem volt jellemző. A magyar szocializmus ugyanis sokkal kevésbé volt nemzeti, mint mondjuk például a cseh vagy a lengyel. De 1989-re már egyre inkább retorikai eszközzé válik a magyar történelemre való hivatkozás és a nemzeti érzelmek kifejezése.

Négy felszólaló Nagy Imrét a történelem áldozataként és a magyar nemzet hőseként jellemezte, aki nagy eszmék harcosa volt és életét áldozta a magyar nemzet megmentéséért. Merőben szokatlan mindez egy MSZMP pártkongresszuson, feltehetően sokan fogadták visszafojtott lélegzettel az egyes beszédekben elhangzó „formabontó” gondolatokat.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Történelmi jelentőségű fordulat következett be a nyolcvanas évek végén Magyarországon, de ahhoz, hogy valódi demokráciát lehessen építeni hazánkban, ahhoz a demokratikus alapelvek megvalósítására alkalmas alkotmányt kellett elfogadni, amely biztosítja a hatalom megosztásának elvét is.

Az 1949-ben hatályba lépett alkotmány szerint a kongresszusé volt a legfőbb politikai hatalom, de valójában nem ez volt a gyakorlat. A Központi Bizottság helyettesítette a kongresszust és az országgyűlést lényegében teljesen kikapcsolták a döntéshozásból. A valós döntések tehát nem az ország házában születtek és nem is minősült érdemi vitafórumnak sem a Parlament. Olyan alkotmányra volt/van szüksége az országnak, amely pontosan rögzíti a hatalom szerkezetét és a demokratikus alapelveknek megfelelően megvalósítja a hatalmi ágak szigorú elválasztásának követelményét.

A hatalmi ágak elválasztása a kommunizmus idején egyáltalán nem valósult meg, helyette egy erősen központosított, diktatórikus alapokon működő államapparátus létezett. Az elv megvalósítása visszaszoríthatja a Magyarországon évszázados hagyományokkal rendelkező protekcionizmust és az *összeesküvő taktika lehetőségét*.¹⁵ A hatalmi ágak elválasztása lehetővé teszi a demokratikus kontroll megerősítését, és biztosítja azt, hogy kiépüljön a parlamentáris demokrácia Magyarországon. Ezen keresztül lehetővé válik, hogy a demokratikus választásokon mandátumot nyert országgyűlési képviselők politikai küzdelmének és a politikai érdekegyeztetésnek színtere és fóruma az országgyűlés legyen.

Kutatásunk későbbi fejezetei ezt a küzdelmet hivatottak kutatni. Ezen belül is a demokratikus Magyarországon formálódó baloldali ideológiai változásait vesszük górcső alá.

IRODALOMJEGYZÉK

- BIHARI Mihály: Magyar politika 1944–2004; politikai és hatalmi viszonyok; Osiris Budapest 2005;
BIHARI Mihály (szerk.): A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991 (Tanulmánykötet), Kossuth Könyvkiadó 1992;
A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988;
89' kongresszus, kötet az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott politikai beszédekből, Kossuth Kiadó, 1990;
Az MSZMP szervezeti szabályzata, 1974. november 20.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

<http://dosfan.lib.uic.edu/acda/treaties/infr.htm> , Az 1987-es rakéta egyezmény szövege angol nyelven;
<http://www.osce.org/de/mc/39518> – Az 1990-es Párizsi Charta szövege német nyelven;
<http://beszelo.c3.hu/cikkrovatok/836> – Beszélő: Társadalmi szerződés (eredeti cikk);

JEGYZETEK

- 1 Személyes beszélgetés Pozsgay Imrével csillaghegyi otthonában 2012. október 8-án;
- 2 Személyes beszélgetés Szűrös Mátyással egy budai cukrászdában 2013. november 13-án;
- 3 Személyes beszélgetés Berecz Jánossal solymári otthonában 2013. november 28-án;
- 4 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 12. oldal;
- 5 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 17. oldal;
- 6 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 17. oldal;
- 7 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 18. oldal;
- 8 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 20. oldal;
- 9 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 21. oldal;
- 10 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 21. oldal;
- 11 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 23. oldal;
- 12 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 23. oldal;
- 13 A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve, Kossuth Kiadó 1988, Kádár János előadói beszéde, 23. oldal;
- 14 Személyes beszélgetés Pozsgay Imrével csillaghegyi otthonában 2012. október 8-án;
- 15 89' kongresszus, kötet az MSZMP XIV. kongresszusán elhangzott politikai beszédekből, Kossuth Kiadó, 1990, 171. oldal